

қалпына келтіруге тырысты. Дегенмен, бұл процеске бірнеше онжылдық қажет болды.

1920-1930 жылдардағы зорлық-зомбылық пен саяси науқандар қазақ халқының тағдырында қайғылы із қалдырған ауыр кезең болды. Кеңес үкіметінің күштеп енгізген реформалары халықтың дәстүрлі өмір салтын бұзып, әлеуметтік-экономикалық дағдарыс пен ұлттық апатқа алып келді. Ұжымдастыру, байларды тәркілеу және ашаршылықтың салдарынан қазақ халқы өзінің жартысына жуығынан айырылып, ұлттық болмысы мен мәдениеті айтарлықтай зардап шекті.

Бұл жылдары қазақтың зиялы қауымы мен ұлттық элитасы саяси қуғын-сүргінге ұшырады. Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатұлы сынды ұлт зиялыларының жазалануы халықтың рухани және мәдени дамуын тоқырауға ұшыратты. Сонымен қатар, ұжымдастыру мен тәркілеу салдарынан мал шаруашылығы күйреп, ауыл шаруашылығының негізгі тіректері жойылды. Жаппай ашаршылық пен көтерілістерді аяусыз басу саясаты халыққа қарсы жасалған қатыгездіктің көрінісі болды.

Дегенмен, бұл қайғылы кезең қазақ халқының төзімділігі мен табандылығын көрсетті. Миллиондаған адам қиындықтарға қарамастан, өмір үшін күресіп, ұлт ретінде сақталып қалуға тырысты. Бұл оқиғалар – ұлт тарихының ауыр, бірақ маңызды сабақтары.

Бүгінде бұл кезеңнің тарихын зерттеу, оны есте сақтау және саяси қателіктерден сабақ алу – ұрпақтың басты міндеті. Қазақ халқының басынан өткен осындай қиын кезеңдерді ұмытпау арқылы біз тәуелсіздікті, ұлттық бірегейлікті және болашаққа деген сенімді нығайта аламыз. Тарихты дұрыс бағалау – болашақ қателіктердің алдын алудың негізі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қозыбаев М.Қ. «Ақтаңдақтар ақиқаты». - Алматы: Қазақ университеті, 1992.
2. Ақынжанов А. «Кеңес өкіметінің ауыл шаруашылығындағы реформалары». - Алматы: Санат, 1995.
3. Төлегенова К. «Қазақстандағы саяси репрессиялар». - Алматы: Өнер, 2001.
4. Алашорда энциклопедиясы. - Алматы: Атамұра, 2009.
5. Мәлібекова Ш. «1930-жылдардағы Қазақстандағы халық көтерілістері». - Алматы: Дәуір, 1998.
6. Қазақстан тарихы (5 томдық). - Т.4. - Алматы: Атамұра, 2010.
7. Сұлтанбек Қожанұлы. «ГУЛАГ: тарихи деректер». - Астана: Фолиант, 2015.
8. Аманжолов К.Р. «Қазақстанның қазіргі заман тарихы». - Алматы: Рауан, 2004.
9. Қазақ ССР тарихы (4 томдық). - Алматы: Ғылым, 1983.
10. Сәбитова Г. «Қазақ даласындағы ашаршылық және оның салдары». - Алматы: Мектеп, 1997.
11. Жұмабеков С. «Қазақстандағы кеңестік жазалау саясаты». - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2008.
12. Артықбаев Ж. «Кеңес дәуіріндегі қазақ интеллигенциясының қудалануы». - Астана: Елорда, 2003.

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ (1931-1933 ЖЖ.)

Түзелбек Қ.А

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.м., аға оқытушысы Малаев Д.Б.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

ktzelbek@gmail.com

Қарағанды қ.

1931-1933 жылдардағы ашаршылық – Қазақстан тарихындағы ең ауыр әрі қайғылы кезеңдердің бірі. Бұл трагедия тек қазақ халқының өмір сүру салтына, мәдениетіне және демографиясына әсер етіп қана қоймай, ұлттық болмысқа терең жара салды. Ашаршылық жылдарындағы миллиондаған адамның өлімі мен жаппай көші-қон қазақ халқының тарихи тағдырына шешуге ықпал етті. Әсіресе Орталық Қазақстан өңірінде бұл оқиғалардың ерекшелігі, табиғи – климаттық жағдайлар мен саяси қысымның салдарынан айрықша сипатқа ие болды. Ашаршылық жылдары халық санының күрт азаюы, этникалық құрамның өзгеруі және дәстүрлі шаруашылықтың күйреуі сияқты оқиғалар ұзақ уақыт бойы зерттелмей келді немесе бұрмаланды. Ашаршылық – қазақ халқының өткенін түсініп, болашағына сабақ алуы үшін маңызды тарихи сабақ.

Бұл қасіретті ұмыту ұлттың өзіндік болмысын жоғалтуға әкелуі мүмкіу. Ашаршылық мәселесі әлі де толық зерттелмеген, әсіресе өңірлік ерекшеліктерді қамтитын жаңа зерттеулерге қажеттілік бар. Кеңес Одағының тоталитарлық жүйесінің қазақ халқына жасаған қысымы мен аштықты қолдан ұйымдастыруы туралы түсінік, қазіргі қоғам үшін ескерту рөлін атқарады. Бұл оқиғалардан алынған сабақ ұлттық тарих пен саясатты дұрыс бағалауға көмектеседі. Орталық Қазақстандағы ашаршылықтың ерекшеліктері, оның ішінде табиғи жағдайлар, экономикалық саясаттың салдары мен халықтың аман қалу жолдары толыққанды зерттеуді қажет етеді. Бұл мәселені қарастыру ашаршылықтың бүкіл Қазақстандағы әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ашаршылық жылдарындағы халық санының күрт азаюы мен этникалық құрамдағы өзгерістердің салдары Қазақстанның бүгінгі әлеуметтік құрылымына тікелей ықпал етті. Ашаршылық – тек өткеннің қайғысы емес, болашақ ұрпаққа сабақ болатын ұлт тарихындағы маңызды кезең. Тарихи шындықты зерттеп, түсіну –

қазіргі ұрпақтың тарихи жауапкершілігі. Коллективизация және квота жүйесі; 1930 жылдары Кеңес Одағының ауыл шаруашылық саясаты ауқымды өзгерістерге ұшырады. Бұл өзгерістердің негізі аграрлық секторды түбегейлі қайта құруға бағытталған ұжымдастыру (коллективизация) науқаны мен азық-түлік дайындау квоталарына негізделді. Аталған саясат Қазақстанда, әсіресе Орталық аймақта, терең қайшылықтар мен ауыр салдарға алып келді.

Кеңес өкіметі ауыл шаруашылығын ұжымдастыруды социалистік қоғам құрудың басты шарты деп таныды. Бұл процесс жеке меншікке негізделген шаруашылықтарды жойып, оларды ортақ меншікке негізделген колхоздар мен совхоздарға біріктіруді көздеді. Кеңес Одағының ауыл шаруашылық саясатының басты мақсаты индустрияландыруға қажетті азық-түлік пен ресурстарды қамтамасыз ету және социалистік қоғамның негіздерін қалыптастыру болды. Ұжымдастырудың басты міндеттері; Жеке меншік шаруашылықтарды жою. Барлық шаруашылықтарды колхоздар мен совхоздарға біріктіру. Ауыл шаруашылық өнімдерін мемлекет тарапынан толық бақылау.

Идеологиялық негіз: Шаруаларды социализмнің “құрылысшысы” ету. Бай-кулактарды тап ретінде жою арқылы таптық күресті күшейту.

Коллективизация саясаты; Коллективизация 1929 жылдан бастап бүкіл Кеңес Одағында жаппай жүргізілді. Қазақстанда бұл саясат ауыл шаруашылығының дәстүрлі жүйесіне, әсіресе көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарға қайшы келді.

Мал шаруашылығына әсері: Мал басын жаппай мемлекетке тапсыру талап етілді. 1929-1932 жылдары мал саны 40 миллионнан 4 миллионға дейін қысқарды. Мал шаруашылығының күйреуі халықтың өмір сүру деңгейін төмендетті.

Отырықшылыққа көшу: Дәстүрлі көшпелі өмір салтын жою үшін қазақтарды күшпен отырықшы өмірге көшіру басталды. Отырықшылыққа мәжбүрлеу ауылдардың азық-түлікпен қамтамасыз етілуін нашарлатты.

Мәжбүрлеу әдістері: Ауыл шаруашылық мүлкін тәркілеу. Қарсы шыққан шаруаларды қудалау және жер аудару. Халықты еңбекке мәжбүрлеп тарту.

1931-1933 жылдар аралығында Орталық Қазақстанда, сондай-ақ бүкіл ел аумағында халықтың жаппай аштық пен аурудан қаза болуы кеңес өкіметінің аграрлық саясатының қайғылы салдары болды. Ашаршылық тек азық-түліктің жетіспеушілігінен емес, сондай-ақ мемлекеттің қатаң репрессивтік шараларынан және әлеуметтік жүйенің құлдырауынан туындады. Мемлекеттің астық және мал өнімдерін дайындау жоспары халықтың өз қажеттіліктеріне азық-түлік қалдырмады. Жергілікті халықтың соңғы азығын тартып алу. Тамақтың жетіспеушілігі салдарынан адамдар шөп, жабайы өсімдіктер, тіпті өлекселерді тамақ ретінде қолдануға мәжбүр болды. Кейбір аймақтарда каннибализм фактілері тіркелді. Малдың жаппай қырылуы (1929-1932 жылдары мал саны 90%-ға дейін қысқарды). Дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығының жойылуы халықтың негізгі тамақ көзінен айырылуына әкелді. Аштыққа байланысты дене әлсіреп, түрлі жұқпалы аурулар тез таралды. Медициналық көмек көрсетудің жеткіліксіздігі және дәрі-дәрмектің жоқтығы өлім - жітімнің жоғары болуына әсер етті.

Аштық салдарынан халықтың иммунитеті әлсіреп, іш сүзегі, дизентерия, туберкулез сияқты аурулар кеңінен таралды. Медициналық көмек пен дәрі-дәрмек жетіспеуі өлім-жітімді көбейтті. Қуаңшылық пен табиғи ресурстардың жеткіліксіздігі жағдайды одан әрі күрделендірді. Орталық Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайы және кеңестік саясаттың нәтижесі бұл аймақтағы ашаршылықты ерекше ауыр етті. Өңірдің көп бөлігінде халық саны күрт азайды. Қаңырап қалған ауылдардың саны өсті. Кейбір тұрғындар аман қалу үшін Ресей, Қытай, Моңғолия сияқты елдерге көшуге мәжбүр болды. Көшіп-қону кезінде ауру мен аштықтан қайтыс болғандар саны жоғары болды. Халықтың азық-түлік пен медициналық көмек алуға мүмкіндігі жоқ болды.

Кеңес билігінің халықты қорғауға әрекет етпеуі жағдайды нашарлатты. 1930-1933 жылдары Қазақстанда 2,1-2,5 миллион адам аштықтан және аурудан қаза тапты. Бұл халықтың шамамен 40%-ын құрады. Орталық Қазақстанда өлім-жітім айрықша жоғары болды, себебі бұл аймақтың табиғи-климаттық ерекшеліктері мал шаруашылығына тәуелділікті күшейтті. Тамақтың жетіспеушілігі салдарынан адамдар шөп, жабайы өсімдіктер, тіпті өлекселерді тамақ ретінде қолдануға мәжбүр болды. Кейбір аймақтарда каннибализм фактілері тіркелді.

Орталық Қазақстанда, әсіресе Қарағанды, Ақмола және Семей өңірлерінде халық санының азаюы ерекше байқалды. Мал шаруашылығына тәуелді ауылдар толығымен жойылып, кейбір аудандар қаңырап бос қалды. Аштық қазақ халқының басым бөлігін қамтыды, себебі ұжымдастыру және азық-түлік дайындау саясаты ең алдымен қазақтарға ауыр тиді. Қазақтардың жалпы саны 6 миллионнан 4 миллионға дейін азайды. Аштық пен қырғыннан кейін қазақтардың елдегі жалпы халық арасындағы үлесі 58%-дан 38%-ға дейін төмендеді. Қазақтар өз жерінде этникалық азшылыққа айналды.

Аштықтан кейінгі жылдары халық санының қалпына келуі өте баяу жүрді. Қазақтардың өмір сүру деңгейі мен денсаулығына ұзақ мерзімді зиян келді. Көптеген отбасылар аштық пен қырғыннан кейін мүлдем жойылып кетті. Жетім балалар саны күрт өсті, оларды кеңестік балалар үйлері қабылдады. Халықтың басым бөлігі қырылғандықтан, қазақ тілінде сөйлейтін және дәстүрлерді сақтайтын халық саны азайды.

Ұлттық салт-дәстүрлер мен мәдениетке орасан зор зиян келтірілді. 1931-1933 жылдардағы демографиялық апаттың нәтижесінде қазақ халқының әлеуметтік, экономикалық және мәдени дамуы ондаған жылдарға тежелді. Мәдени мұраның жойылуы: 1931-1933 жылдардағы ашаршылық қазақ халқының мәдени мұрасына орны толмас зиян келтірді.

Ұжымдастыру саясаты көшпелі өмір салтын бұзып, мал шаруашылығын жойды. Бұл ұлттық дәстүрлер мен қолөнердің әлсіреуіне әкелді. Аштық пен репрессиялар халықтың рухани өмірін күйретіп, ұлттық бірегейлікке нұқсан келтірді. Аштықтан білім беру жүйесі мен мәдениет ошақтары істен шығып, көптеген шығармашылық тұлғалар өмірден өтті немесе елден кетуге мәжбүр болды. Бұл зардаптар ұлттық мұраның ұрпақтарға жету жолын үзді.

Ашаршылық жөнінде декрек көздер, елесі мұрағаттарда бар. Олар:

1. Мемлекеттік архив (Алматы):

- Қазақ АКСР-інің Ұлт істері жөніндегі комиссариатының (Наркомнац) материалдары;
- Астық дайындау және ұжымдастыру науқанына байланысты бұйрықтар, есептер;
- Аштыққа қарсы күрес шаралары туралы үкіметтің шешімдері мен хаттамалары.

2. Президент архиві (Алматы):

- Жоғарғы билік органдарының хаттамалары мен құпия деректері.
- 1930 жылдардағы партиялық ұйымдардың баяндамалары мен жоспарлары.

3. Қарағанды облысының мемлекеттік архиві:

- Орталық Қазақстан аймағындағы аштық зардаптары туралы мәліметтер;
- Ауыл шаруашылығының құлдырауы жөніндегі статистикалық деректер.

4. Мемлекеттік тарихи деректер қоры:

- Халықтың саны, көші-қон және өлім-жітім туралы демографиялық мәліметтер;
- Аштық жылдарындағы аймақтық ерекшеліктерге қатысты құжаттар.

5. Құпия құжаттар:

- Қазақстанға қатысты Мәскеу архивтерінен алынған материалдар (ГУЛАГ жүйесі, арнайы жоспарлар);
- Ресми баяндамалардағы аштық деректерінің жасырылуы туралы мәліметтер.

Тарихшылардың зерттеулеріне келсек:

1. Т. Омарбеков:

- Ашаршылық тақырыбы бойынша еңбектерінің бірі “XX ғасырдағы Қазақстандағы ашаршылық” кітабы;

- Кеңес өкіметінің ұжымдастыру саясатының қазақ даласындағы экономикалық және әлеуметтік салдарын зерттеген;

- Құжаттық дәлелдер арқылы қазақ халқының жаппай қырылуын сипаттап, статистикалық мәліметтерді талдаған.

2. М. Қозыбаев:

- Кеңестік дәуірдегі әлеуметтік-экономикалық саясаттың халыққа тигізген зиянын зерттеген;

- Ашаршылықты “Қазақ ұлтының демографиялық апаты” деп атап, оның ұзақ мерзімді зардаптарына назар аударған.

3. Ә. Нүсіпбеков:

- Аштықтың себептері мен Кеңес үкіметінің саясатын айыптайтын деректерді жариялаған;

- Көшпелі шаруашылықты жою және астық дайындау жоспарының орындалу барысын зерттеген.

4. С. Мұқанов:

- Аштық жылдарындағы халықтың психологиялық және әлеуметтік жағдайын сипаттаған;

- Жазушы ретінде әдебиет арқылы ашаршылықтың ауыртпалығын көрсетуге тырысқан.

5. Р. Абдикаримова және А. Абдрахманов:

- Ашаршылықтың демографиялық салдары мен оның этникалық құрылымға әсерін зерттеген;

- Жергілікті халық санының азаюы және жаппай көші-қон мәселелеріне ерекше көңіл бөлген.

6. Шетелдік зерттеушілер:

- Америкалық тарихшы Сара Камеронның “The Hungry Steppe” кітабы Қазақстандағы ашаршылықты халықаралық деңгейде зерттеуге ықпал етті;

- Камерон Кеңес Одағының аграрлық саясаты мен оның қазақ халқы үшін трагедияға айналғанын ашып көрсеткен.

7. Жергілікті зерттеушілердің жаңа еңбектері:

- Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, отандық тарихшылар архив материалдарына еркін қол жеткізді. Соның нәтижесінде жаңа зерттеулер пайда болды, мысалы, аштық құрбандарын еске алу және мәліметтерді нақтылау бойынша арнайы монографиялар жарық көрді.

Қорытындылайтын болсам тарихи кездегі әсері ашаршылық жылдары халықтың үштен бірі қырылды, бұл Қазақстанның этникалық құрылымына орны толмас зиян тигізді. Жаппай көші-қон қазақтардың тарихи мекендерден айырылуына әкелді. Көшпелі мал шаруашылығына негізделген қазақ қоғамы ұжымдастыру саясатының салдарынан толық өзгеріске ұшырады. Ұрпақ сабақтастығы мен мәдени дәстүрлер үзіліп, қазақтардың тұрмыс салты күрт өзгерді. Ашаршылық халықтың ұлттық рухына қатты соққы болды, қоғамда үрей мен сенімсіздік қалыптасты. Ұжымдастыру мен репрессиялар ұлттық санада терең жара қалдырды.

Қазіргі кезеңдегі әсеріне келсем: Ашаршылық Қазақстанның ұлттық тарихында қайғылы кезең ретінде саналады. Бұл трагедия туралы естеліктер ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жыл сайын 31 мамырда саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу дәстүрі орнықты. Тәуелсіздік алғаннан кейін ашаршылық мәселесі жан-жақты зерттеліп, архив құжаттары мен куәгерлер естеліктері негізінде

тарихи шындық қалпына келтірілуде. Зерттеулер бұл кезеңнің себептерін түсініп, саяси бағасын беруге бағытталған. Ашаршылық қазақ халқының өсу қарқынын тежеп, этникалық құрамның өзгеруіне ықпал етті. Бұл қазіргі әлеуметтік және демографиялық мәселелерге әсер етуде. Ашаршылықтың қайталанбауы үшін тарихи оқиғаларды еске алу және оларды талдау қазіргі саясат пен қоғамды дамытуда маңызды фактор ретінде қарастырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ашимбаев М. Қазақстандағы ұжымдастыру және ашаршылық. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.
2. Қозыбаев М.Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы: Ғылым, 1992.
3. Әбілғожин Ж.Б. 1931–1933 жж. ашаршылық: себептері мен салдары //Қазақстан тарихы журналы, 2010.
4. Мұқанов М. Қазақстандағы демографиялық апат. – Алматы: Санат, 1998.
5. Нұрпейісов К. XX ғасырдағы Қазақстан халқы: демографиялық дағдарыс және оның салдары //Орталық Азия тарихы, 2012.
6. Омарбеков Т. Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін және ашаршылық. – Алматы: Дәуір, 1994.
7. Тәтімұв М. Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және қазақ даласының трагедиясы. – Астана, 2003.
8. Мырзахметов М. Ашаршылық жылдарындағы қазақ мәдениеті. – Алматы: Рауан, 2011.
9. Сүлейменова Р. Қазақ халқының рухани мұрасы және ұжымдастыру саясаты. //Қазақ мәдениеті, 2008
10. Брайнин С., Шафиро, И. О трагедии казахского народа в годы коллективизации. – Москва: История СССР, 1989.
11. Кудерин Г. Коллективизация в Казахстане и её последствия. – Ленинград, 1934.
12. Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві: 141-қор, 21-тізбе, 1931–1933 жылдарға қатысты құжаттар. Ашаршылық: архивтік құжаттар жинағы” – Алматы: Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, 2008.
13. Абылқасымова Г. Тәуелсіздік кезеңінде ашаршылық тарихын зерттеу мәселелері. //Қазақстан тарихы, 2015.
14. Қойгелдиев М. Ашаршылық: тарих тағылымы және оны ұрпақ санасына сіңіру. – Алматы: Білім, 2013.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАМУЫ МЕН АЛАШ ИДЕЯСЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Тишбек Б.Б.

Ғылыми жетекшісі: т PhD, қауымдастырылған профессор Жуманова А.З.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

aiman_jumanova@mail.ru

Қарағанды қ.

Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуі - халқымыздың ең маңызды тарихи жетістігі. Бұл оқиға ғасырлар бойы үзілмеген тәуелсіздікке ұмтылу күресінің заңды нәтижесі. Қазақ халқы үшін тәуелсіздік — тек саяси немесе экономикалық дербестік қана емес, сонымен бірге ұлттық сана-сезімнің оянуы, мәдени құндылықтарды жаңғырту және ұлттың болашағын өз қолына алу.

Тәуелсіздікке апаратын жол түрлі тарихи кезеңдерден тұрды, олардың ішінде қазақ хандарының мемлекеттілікті сақтау күресі, жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық соғыстары, Ресей империясының отаршыл саясатына қарсы көтерілістер және XX ғасырдағы Алаш қозғалысы ерекше орын алады. Алаш қайраткерлерінің көтерген идеялары – ұлттық мемлекет құру, қазақ тілін, мәдениетін, және дінін қорғау, экономикалық дербестікке жету – бүгінде тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттік саясатында көрініс табуда.

Бұл мақалада Алаш қозғалысының негізгі идеялары мен Қазақстанның тәуелсіздікке жету жолындағы байланысы кеңінен қарастырылады. Алаш қайраткерлерінің армандарының қазіргі Қазақстанның саяси, экономикалық және мәдени өміріндегі жүзеге асырылу жолдары жан-жақты зерттеледі.

Алаш қозғалысы 1917 жылы құрылғанымен, оның негіздері мен идеялары қазақ халқының бұрыннан келе жатқан ұлттық мемлекеттілік пен тәуелсіздікке деген ұмтылысынан бастау алады. Ресей империясы мен оның отарлық саясаты қазақ халқының ұлттық сана-сезімін тұншықтырды, ұлттық мәдениеттің дамуына кедергі келтіріп, халықты шаруашылық және экономикалық жағынан тонады. Алаш қайраткерлері қазақ ұлтының ұлттық тұтастығын қалпына келтіріп, саяси тәуелсіздікке қол жеткізу үшін бірқатар маңызды идеологиялық және практикалық шараларды қолға алды.

Алаш қозғалысының негізгі мақсаттары мен бағдарламалары:

Алаш партиясының бағдарламасы негізінен ұлттық саяси тәуелсіздігін қалпына келтіруге, мемлекеттік құрылымды қайта орнатуға және ұлттық экономика мен мәдениетті дамытуға бағытталған. Осы мақсатта Алаш зиялылары қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіретін бірқатар маңызды ұсыныстар жасады: